
Н.В.Козирєва,
здобувач кафедри філософії
ХНПУ імені Г.С.Сковороди

ФІЛОСОФСЬКА КУЛЬТУРА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ПРОЗИ

Інтелектуальна проза в сучасному суспільстві, що глобалізується, набуває особливого значення, не тільки символізуючи «антропологічний поворот» у розвитку духовної культури, а й виступаючи дієвим каталізатором становлення «інтелектуального суспільства» ХХІ ст. Отже, осмислення місця і ролі інтелектуальної прози в суспільному поступі є важливим завданням філософської антропології та філософії культури.

Проблеми взаємозв'язку філософії та художньої літератури, інтелектуальної прози та літературної антропології, мовної картини світу, дискурсу модернізму в літературі, автора і авторства у словесній творчості досліджуються у філософських та науково-літературознавчих працях Н.Акулової, Ю.Давидова, А.Деміної, С.Жигун, Н.Козачук, Т.Манна, Н.Лейтес, О.Забужко, М.Зубрицької, В.Ізера, С.Йосипенка, Є.Косовської, Т.Лютото, М.Марковського, С.Павличко, Н.Поліщук, Я.Поліщука, Н.Павлової, О.Ртищевої та ін. Водночас лишається недостатньо розробленим культурантропологічний аспект інтелектуальної прози та її значення в розвитку суспільства.

Метою нашого дослідження є аналіз феномену інтелектуальної прози в контексті *антропологічного повороту* європейської гуманітарної думки, де людина визнається як унікальна істота, що володіє креативним потенціалом, здатністю змінювати як навколишній світ власного буття, так і творити власний духовний світ, вдаючись до сфери культури.

Термін «інтелектуальний роман» запропонував творець інтелектуального роману «Чарівна гора» (1924 р.) Томас Манн [8]. Причини появи інтелектуального роману він називає у своїй статті «Про навчання Шпенглера». Це, на наш погляд, «історичний і світовий злам» останнього десятиліття, що викликав в свідомості людей потребу в переосмисленні глибинних прошарків людського співіснування. «Включення» інтелекту в художню творчість, на думку Т.Манна, «...стирає межі між наукою та мистецтвом, впливає живу,

пульсуючу кров у абстрактну думку, одухотворює пластичний образ і створює той тип книги, який ... може бути названий інтелектуальним романом» [там же, 611]. До речі, до інтелектуальних літературних творів Т. Манн залічував і роботи Ф. Ніцше, хоч з цією його думкою, як і з іншими думками щодо меж між наукою і мистецтвом, на наш погляд, не можна погодитися.

Отже, «інтелектуальний роман» – той жанр у художній літературі, що здатен був відповісти на реальні *виклики* наявної дійсності людського буття першої чверті ХХ ст. (за Г.Гегелем, настали «сутінки» для сови Мінерви), задовольнити актуальну потребу в інтерпретації тодішнього життя, його осмислення та тлумачення. У світовій літературі він представлений, окрім романів німецького письменника Т.Манна як першопроходця, іще й творами Германа Броха, Михайла Булгакова, Томаса Вулфа, Германа Гессе, Альфреда Дьобліна, Роберта Музіля, Йозефа Рота, Вільяма Фолкнера, Карела Чапека і багатьма іншими [1]. До сучасних авторів інтелектуального роману належать Хорхе Луїс Борхес, Лоренс Даррелл, Хуліо Кортасар, Мілорад Павич, Джон Фаулз та ін. [4].

Ніколи раніше (до першої світової війни) і ніколи згодом (після другої світової війни) художня література, на наш погляд, не шукала нових можливостей і засобів для винесення вироку наявній сучасності, як це пропонує робити «інтелектуальна проза» в умовах «Занепаду Європи» (О.Шпенглер).

Спробуємо виокремити основні риси «інтелектуального роману» чи інтелектуальної прози взагалі в її генезисі і розвитку. Це стосується передусім багатозаровості, багатоскладовості, присутності в єдиному художньому цілому (творі) далеко віддалених одного від одного пластів дійсності, що виявляється в тому, що має місце:

– нашарування в одному творі різних літературних жанрів (текст у тексті): роман, повість, оповідання, новела, п'єса; пародійна гра різними стилями, з неправдивими ходами і літературними алюзіями («Лілюлі» М.Хвильового); використання гри для переміщення героя твору у часто змінні нові, витворені автором ситуації, які нагадують життєвий фатум; фрагментарність, гранульованість, пропуски сюжетних елементів, перебивання часових відрізків, спеціальне зміщення пластів оповіді, тобто художній монтаж або колаж; мінімум фабули, сюжету і дії (деепізація і дефабуляція);

– розчленування дійсності, виокремлення в житті людини

інстинктивної (біологічної) складової і життя духу; поєднання реального та ірреального: елементи ірреального збагачують оповідь, додають упевненості щодо можливостей внутрішнього «Я» людини, дозволяють виправдати багатство, розмаїття світу з химерним та алогічним у картині світу людської індивідуальності, іншими словами, у відтворенні світоглядних особливостей сучасної людини культури («Я (Романтика)» М.Хвильового);

– підвищена увага до підсвідомості, до сновидінь і марень (при цьому часто використовується прийом «потоків свідомості»), відмова автора щось категорично стверджувати чи заперечувати: кожен тезу він коментує, розподіляючи свої вагання між «так» і «ні», прагнучи залучити інтелект читача до аналізу та самоаналізу («Арабески» М.Хвильового);

– дріблення людської життєдіяльності в соціальному просторі на життя в замкнутому середовищі («Долина», «Чарівна гора» у Т.Манна, «Солонський яр», «Завулок» у М.Хвильового) і життя як суворо самотності та даність («Республіка Кастанія» у Г.Гессе, «Санаторійна зона», «Чумаківська комуна» у М.Хвильового);

– розгортання сюжету в різних часових і просторових напрямках, що дає змогу майже стереоскопічно висвітлювати крах ілюзій головного героя і водночас виокремлювати істинні цінності та цілі людського життя; використання в одних випадках інтенсивного часу, а в інших – прийому зв'язку різних часових проміжків, проникнення конкретно-історичного в сучасність («Вступна новела», «Іван Іванович» М.Хвильового);

– архітектоніка творів являє собою безперервну циркуляцію смислів, що належать до різних рівнів рефлексії;

– трагедія несумісності яскравого, самобутнього в людському бутті, високих цілей у житті людини і обмеженими меркантильними прагненнями та ідеалами, нехтуванням життям близьких людей;

– використання парадоксу, що зміщує достовірність як першооснову бачення, різновиду парадоксу – спрощення заради інтелектуалізації, намагання розкласти складне на просте; застосування різних видів інтертекстуальності (цитовання, самоцитовання, алюзії, ремінісценції, інтерпретації і т.ін.);

– урізноманітнення форм і методів оповіді, поєднання непоєднуваного в часі, поєднання часів та альтернатив одного і того самого істинного в різному майбутньому, різного минулого в одному

сьогоденні, переміщенні в часі суті справи, де в новому часі вона розкривається інакше; зчепленні просторів, різних місць дії, що стосуються однієї дії, поєднанні реальності і слів, книг, ідей, підстав, концепцій, історій, культур (усе це надає певної евристичної цінності художньому твору);

– експериментування з мовою твору; запровадження символічних авторських неологізмів, надання значення абзацу, окремим словам і фразам, які вимагають більш інтенсивної роботи думки читача [1; 3; 4; 5; 7; 8; 9; 10].

Експериментування з мовою має й ширший контекст. У мовній сфері кожного народу формується своя національна мовна картина світу, зумовлена відповідними культурно-історичними традиціями та суспільно-історичною практикою. Поняття «картина світу» приходить в літературознавство з природничих наук. У фізиці з самого початку її зародження (XVIII ст.) формуються, змінюючи одна одну, наукові картини світу (механістична, електродинамічна, квантово-польова). Адекватна інтерпретація «наукових картин світу» вимагає від науковців трансляції її змісту на основі мови науки. Не випадково творець інтелектуального роману Т.Манн згадує про стирання межі між наукою та мистецтвом в інтелектуальній прозі [8].

Дослідження мови як феномену людського буття, взаємозв'язку гносеологічного, онтологічного та культурно-антропологічного аспектів мови, особливостей функціонування мови в художній творчості та соціальних практиках, «мовної картини світу» знаходимо у працях М.Бахтіна, Г.Г.Гадамера, М.Гайдегера, В.фон Гумбольдта, О.Потебні та ін.

Сучасні дослідження «мовної картини світу» здійснюються в двох напрямках: з одного боку, на основі семантичного аналізу лексики певної мови робляться спроби реконструювати цілісну систему загальних (універсальних) уявлень (Ю.Апресян, Н.Арутюнова, Т.Булигіна). З іншого боку, досліджуються окремі характерні для даної мови лінгвоспецифічні концепти, які можна вважати «ключовими» (дають «ключ» до її розуміння) для даної культури (Г.Вежбицька, А.Залізник, І.Левонтіна, Є.Яковлева, М.Піменова) [11].

У розвитку суспільної свідомості та соціальних комунікаціях мова виконує різноманітні функції: онтологічну, соціальну, комунікативну, репрезентативну та семантичну. Усі вони взаємопов'язані між собою в межах однієї мовної картини світу. Проте будь-яка з

них виражається по-різному в мовних картинах світу різних народів. Це пов'язано, насамперед, зі світоглядними традиціями народу, які мають відображення в його мові. У цьому розумінні й «читання» та читач в інтелектуальній прозі набувають значення соціокультурного феномену, впливають на формування світогляду людей та соціально-психологічних настановок їхнього буття [6].

Отже, під *інтелектуальним романом (інтелектуальною прозою)* можна розуміти витвір художньої літератури, що відзначається сконструйованістю, концептуальною заданістю подолання суперечностей людського життя засобами збудження інтелекту людини. Цей твір має форму притчі, параболи, утопії, антиутопії, алюзій, ремінісценцій, відкритих і прихованих цитат, полеміки героїв твору з автором. Інтелектуальна проза не стільки прагне розкривати людські характери, скільки актуалізує проблеми рефлексій суб'єкта культури, не уникаючи зіткнення різних світоглядних поглядів та філософських концепцій.

Проведений нами аналіз дозволяє, на наш погляд, висловити окремі зауваження.

По-перше, немає ніяких підстав ототожнювати поняття «філософський» та «інтелектуальний» романи, на що звертає увагу Н.Акулова [1]. Інтелектуальний роман як унікальний художній феномен виник і розвивався на початку ХХ ст., на відміну від філософського, який зародився ще у ХVІІІ ст. [3]. Щоправда, якоюсь мірою можна погодитись з тим, що художня «література завжди мала філософський підтекст, проте в епоху небувалих історичних і суспільних катаклізмів і краху філософських систем філософування стало її домінантою» [9, 368].

Синтезуючи філософську та мистецьку творчість, письменники-інтелектуалісти намагалися не просто відобразити сучасність у життєподібних формах або маніфестувати певну філософську ідею. Вони прагнули здійснити глибоку інтерпретацію сучасної їм дійсності, пропонуючи вирішувати, а не нагромаджувати суперечності суспільного буття, реального людського життя за формулою «виклик – реакція». Це диктувалося великим «історичним і світовим зламом» 1914–1923 рр., що відбувся у свідомості людей, а також загостреною потребою в осмисленні доби, переакцентуванні її духовних цінностей [8; 10].

Автори інтелектуального роману не подають остаточного вирішення моральних або філософських проблем, порушених у творі.

Це чітко виявляється, зокрема, на сюжетно-композиційному рівні: фінал роману будується за принципом «питання залишається відкритим». Для «реакції» можливі різні варіанти (вибір за читачем). Умовними, немовби навмисне сконструйованими, постають не тільки життєві ситуації, що зображуються в творі, але й характери персонажів, які розвиваються всупереч психологічній правдоподібності [1].

По-друге, не можна вважати слушною, на нашу думку, ідею, що утвердження жанру інтелектуального роману в літературі пов'язане лише із загальною тенденцією до інтелектуалізації мистецтва в минулому столітті [1; 10, 238]. Насправді «інтелектуалізм» був не лише домінантою модернізму й художньої культури ХХ століття. Приблизно в один і той самий час з'являється економічна теорія інституціоналізму американця Т.Веблена в його книзі «Теорія дозвольного класу», в якій до економічного аналізу залучено позаекономічні фактори: соціальні, політичні, психологічні, культурологічні (народні традиції, звички мислення, загальноприйняті норми і правила поведінки людей соціальні та ін. інститути).

До цього слід додати і «Протестантську етику та дух капіталізму» соціолога Макса Вебера, яка допомагає з'ясувати сутнісні засади «людського духу» (свобода і відповідальність разом із пильнуючим інтелектом) в розвитку цивілізованих ринкових відносин.

У першій чверті ХХ ст. виникає *філософська антропологія* як філософське вчення про природу і сутність людини та як течія західноєвропейській філософії, як прояв загального «антропологічного перевороту» в філософії.

Сучасна філософія і природнича наука широко застосовують такі терміни, як «антропоцентризм», «антропний підхід», «антропний принцип», «людський вимір», «людський фактор» та ін. Космічний статус людини зумовлений, насамперед, так званим антропним принципом, який ґрунтується на погодженості всіх світових фундаментальних констант з «життям людини». З «плюралізмом» сучасної науки приходять нове усвідомлення самоцінності природи. Наріжним каменем стає не тільки те, що людина не може жити без природи, але й те, що й природа не може існувати без людини. Виявляється, що лише дослідження самої людини, її духовного світу здатне дати істинне розуміння Всесвіту [2].

По-третє, «інтелектуальна проза» за доби серйозних суспільних викликів (20-ті рр. ХХ ст.) суттєво відрізняється від «інтелектуальної

прози» за часів відносно сталого суспільного розвитку. Це можна довести на прикладах повоєнних романів М.Павича та Л.Даррелла [4].

По-четверте, справжня «інтелектуальна проза» є можливою лише в свободному демократичному суспільстві або суспільстві сталого розвитку, де існують важливі передумови для літературної творчості.

Підсумовуючи, зауважимо, що «антропологічний поворот» у художній літературі, як і в суспільстві в цілому, пов'язаний, на наш погляд, з її «інтелектуальним поворотом», з генезисом і розвитком «інтелектуального суспільства». Головною ознакою «інтелектуального» розвитку, услід за А.Тойнбі [12], можна назвати здатність суспільства динамічно реагувати на постійне виникнення проблем та суперечностей за принципом «*виклик – реакція*», долати «*виклики утиску*», коли воно, суспільство, втративши щось життєво важливе, спрямовує свою енергію на вироблення властивостей, що відшкодовують втрату.

Отже, не випадково, на нашу думку, реакцією на наявні *виклики* суспільного буття початку ХХ ст. виникає *інтелектуальний роман*, в якому творчі здібності митця стають серцевиною для його інтелекту, здатного на активні пошуки адекватної відповіді на суперечності, що постійно народжуються в житті людини. Разом з тим сьогодні не можна не помітити певних теоретичних спроб до концептуалізації «глобального» в різних теоретичних версіях так званого «всесвітнього суспільства». Конструкти «такого суспільства» певною мірою нівелюють різноманіття сучасного реального мультикультурного суспільства, здійснюючи свої філософські розвідки в проблемному полі культурної глобалізації. Проте культурні відмінності народів не мають бути перешкодою до цивілізованої, толерантної комунікації культур у «суспільстві інтелекту».

ЛІТЕРАТУРА

1. Акулова Н.Ю. Генезис і жанрова специфіка інтелектуального роману. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/files/image/konf%208/sb8_2_21.pdf
2. Балашов Ю.В. Антропный космологический принцип в зеркале критики // Философские науки. – 1990. – № 9. – С.30–40.
3. Давыдов Ю. «Интеллектуальный роман» и философское мифотворчество // Вопросы литературы. – 1977. – №9. – С.127–171.
4. Демина А.И. Структура и функции героя в романах Лоренса Даррелла

- «Александрійський квартет» і Милорада Павича «Хазарський словарь» // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Философия. Филология. – 2011. – №1. – С.176–185.
5. *Жигун С.* Інтертекстуальна гра в епічному тексті (на матеріалі української прози 20-х років ХХ ст.) // Питання літературознавства: Наук. зб. – Чернівці: Рута, 2009. – Вип. 77. – С.129–134.
 6. *Зубрицька М.* Homo legens: читання як соціокультурний феномен. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.
 7. Інтелектуальна проза на Заході ХХ століття. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://clyde.com.ua/1/34.htm>
 8. *Манн Т.* Об учении Шпенглера // Собр. соч.: В 10 т. – Т. 9. О себе и собственном творчестве (1906–1954). Статьи (1908–1929): [Пер. с нем. Е. Эткінда]. – М.: Гос. изд-во худож. лит., 1960. – С.610–619.
 9. *Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі: [монографія]. – К.: Либідь, 1999. – 446, [1] с.
 10. *Павлова Н.С.* «Интеллектуальный роман» // Зарубежная литература ХХ века: учебник для вузов / [Под. ред. Л.Г. Андреева]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа: Академия, 2000. – С.194–215.
 11. *Ртищева О.В.* Онтологические и гносеологические аспекты функционирования языковой картины мира: Автореф. дис. канд. филос. наук: 09.00.01 – онтология и теория познания. ВПО «Кемеровский государственный университет культуры и искусств». – Кемерово, 2006. – 18 с.
 12. *Тойнби А.Дж.* Генезис цивилизаций. Вызов-и-ответ. Стимул давлений // Постигание истории. Сборник. – Т. 2: [Пер. с англ. Е.Д. Жаркова]. – М.: Рольф, 2001. – С.147–149.
 13. Філософія і література // Філософська думка. – 2011. – № 1. – 156 с.

Козирева Н.В. Філософська культура інтелектуальної прози.

У статті аналізуються основні риси «інтелектуального роману» та «інтелектуальної прози», що виникають у першій чверті ХХ ст. і стають проявом загального «антропологічного повороту» у філософії. Це стосується насамперед багатозаровості, багатоскладовості, присутності в єдиному художньому цілому (творі) далеко віддалених одного від одного пластів дійсності. Обґрунтовуються відмінності між «філософським» та «інтелектуальним» літературними творами, а також обстоюється ідея виникнення й утвердження «антропологічного повороту» не лише в художній літературі ХХ ст., а й в суспільстві в цілому, тобто йдеться про генезис і розвиток сучасного «інтелектуального суспільства».

Ключові слова: інтелектуальна проза, основні риси інтелектуальної прози, мовна картина світу, «філософський» роман, філософська антропологія, інтелектуальне суспільство.

Козырева Н.В. Философская культура интеллектуальной прозы.

В статье анализируются основные черты «интеллектуального романа» и «интеллектуальной прозы», которые возникают в первой четверти XX в. и становятся проявлением общего «антропологического поворота» в философии. Это касается, прежде всего, многослойности, многосложности, присутствия в едином художественном целом (произведении) далеко отстоящих друг от друга пластов действительности. Обосновываются различия между «философским» и «интеллектуальным» литературными произведениями, а также защищается идея о возникновении и утверждении «антропологического поворота» не только в художественной литературе XX в., но и в обществе в целом, то есть речь идет о генезисе и развитии современного «интеллектуального общества».

Ключевые слова: интеллектуальная проза, основные черты интеллектуальной прозы, языковая картина мира, «философский» роман, философская антропология, интеллектуальное общество.

Kozyreva N.V. The philosophical culture of the intellectual prose.

The article is devoted to the analysis of the main features of «the intellectual novel» that had arose in the first quarter of the twentieth century and had become a manifestation of the general «anthropological turn» in philosophy. First of all it concerns the multi-layer, multicomponent, presence in the organic whole (literary work) layers of reality that are distant from each other. Differences between philosophical and intellectual literary work are justified, the concept of the emergence and adoption of the «anthropological turn» not only in the literature of the twentieth century, but in society as a whole is also defended, so it comes to the genesis and development of the modern «intellectual society».

Key words: intellectual prose, the main features of intellectual prose, language image of world, «philosophical» novel, philosophical anthropology, intellectual society.